

Tire’de Lutfi Paşa Camii ve Vakfı*

Mehmet Akif Erdoğan**

Öz

Osmanlı devlet adamı ve Kanuni Sultan Süleyman’ın vezirlerinden Lutfi Paşa (ölümü: 1563), veziriazamlıktan azledildikten sonra, 1544 yılında Batı Anadolu’da Aydın sancağının merkezi olan Tire şehrinde bir cami inşa ettirmiştir. Muhtemelen Arnavut kökenli bir devşirme olan Lutfi Paşa, Devlet idaresinde iken, menzilhâne şebekesi, kasapların durumu, irtişa ve madencilerle ilgili birçok ıslahat gerçekleştirdi. İlahiyat, ahlak, tarih ve şiir alanlarında eserler yazdı. Hem Dimetoka hem de Tire’de vakıflar kuran cömert bir hayırseverdi. Neticede 1563’te Dimetoka’da vefat etti. Onun biyografisi henüz tam olarak ortaya çıkarılamamıştır.

Bu makalede, Lutfi Paşa’nın Tire’de yaptırdığı camiiin Şubat 1544 tarihli bir kısmı Arapça bir kısmı da Türkçe yazılmış olan vakfiyesi değerlendirilmiştir. Söz konusu vakfiyede, Lutfi Paşa’nın Kanuni Sultan Süleyman devrinde Tire’de vali iken, burada bir cami ve medrese yaptırdığı yazılıdır. Paşa vakıf kurarak, Tire’yi su kanalları, bahçeler, hamamlar, hanlar ile imar etmiştir. Paşa, ölümünden sonra Allah’tan sevap kazanacağını düşünerek bu eserleri yaptırmıştır. Gerçekten de vakıf kurma yoluyla, Tire ve çevresini ticari olarak geliştirmiştir. O, cami, medrese, mutfak, şadırvan, suyolları, sofa ve diğer ticari binalar yaptırmıştır. Başka Osmanlı arşiv belgelerinden de anlaşıldığı kadarıyla, paşa, Kanuni Sultan Süleyman devrinin en zengin Osmanlı devlet adamları arasında yer alır. Onun kurduğu vakfın ticari faaliyetleri, on altıncı yüzyıl ortalarında Batı Anadolu şehirlerinin ticari hacmini doğrudan etkilemiş görünmektedir.

Anahtar kelimeler: Lütü Paşa, Tire Lütü Paşa, evkaf, Osmanlılar, Anadolu, Kanuni Sultan Süleyman.

Lutfi Pasha Mosque in Tire and his Waqf

Abstract

Lutfi Pasha, an Ottoman statesman and one of the grand viziers of Suleiman the Magnificent, constructed a Friday mosque in the center of Tire, capital of Aydın sub-province of Anatolia, in 1544, after his dismissal from the post of the grand vizier. He was probably of Albanian origin and made many reforms concerning the postal network, corruption, miners, navy and butchers. He also was a reformist scholar and studied Islamic theology, history, verse, and ethics. He was a generous benefactor of Islamic foundations both in Dimetoka (now: Didymoteikhon in Greece) and in Tire. He died in Dimetoka in 1563. As of yet, his biography is incomplete.

This article examines a part Arabic and part Turkish waqfiyya dated Zilkade 950 (February 1544) for a mosque he had built in Tire. The endowment deed points out that he constructed a Friday mosque and Islamic school (madrasa) in Tire when he was the governor during the reign of Suleiman the Magnificent. With the waqf by him, he improved the city of Tire with water canals, gardens, shops, inns, and baths. He hoped that his waqf would bring salvation after his passing. Indeed, he flourished the city of Tire and its environs commercially by way of setting up his waqf. He constructed a Friday mosque, Islamic school, kitchen, bakery, fountain, aqueduct and other commercial buildings in Tire. As seen in other Ottoman archival documents, he was one of the wealthiest Ottoman statesman during the reign of Suleiman the Magnificent. It appears that his waqf commercial activities directly affected volume of trade in the western Anatolian cities in the middle of the sixteenth century.

Key words: Lutfi Pasha, Tire, Islamic waqfs, Ottomans, Anatolia, Suleiman the Magnificent.

* DOI: 10.16971/vakiflar.910649

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Nisan 2021 / April 2021.

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ağustos 2021 / August 2021.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir-Türkiye;

e-posta: aerdogru@gmail.com; ORID: 0000-0003-0647-519X.

Giriş

Veziriazam Lutfi Paşa (ö. 1563), Tire’nin imar ve iskânında önemli hizmetler yapmış olan on altıncı yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından biridir. Onun Tire şehir merkezinde Şubat 1544 (Zilkade 950) yılından önce inşasına muvaffak olduğu camii ve müştemilatının bir kısmı zamanımıza kadar ulaşmıştır. Biyografisi ile ilgili yazılarda, onun Tire’de yaptığı hayır eserlerinden genellikle söz edilmemiştir. Örneğin, Köprülü (1925: 119-150), Gökbilgin (1997: 96-101)¹, Imber (1986: 837-38) ve İpşirli (2003: 234-36) gibi tarihçiler onun Tire’deki camii ve müştemilatından bahsetmemişlerdir. Daha çok, Dimetoka’ya bağlı Lutfi Paşa köyünde yaptırdığı hayır eserlerinden (Minareli Cami)² söz etmişlerdir. Hâlbuki Lutfi Paşa’nın, Aydın sancakbeyi iken, Aydın bölgesinde ticareti canlandırmak amacıyla epeyce ticari faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Tire şehrinin Aydın bölgesinin ticaret merkezi olarak yapılandırılmasında gösterdiği gayret vakfiyesinden fark edilmektedir. Bunun yanı sıra, 1530 tarihli Anadolu Defteri³ ile Aydın Evkaf Defteri’nde (Erdoğan, 2016: dizin) Lutfi Paşa’nın Tire’deki vakıf kayıtları bulunmaz. Zira bu defterlerin hazırlandığı tarihlerde Tire’deki camiini henüz inşa ettirmemiş ve vakfını kurmamıştır. Bu konuda müstakil bir makale yayınlamış olan Ümit Kılıç’ın makalesinde ise birtakım yanlış okumalar ile atlamalar mevcuttur (Kılıç, 2009: 53-79).⁴ Konu ile doğrudan alakalı başka bir yayın, 2015 yılında, Tire tarihçisi A. Munis Armağan tarafından yapılmıştır (Armağan, 2015: 68).⁵ Armağan, bu konuya ayırdığı kitabında, Lutfi Paşa vakfiyesinin kendi kütüphanesinde olan başka bir suretinin (4 Numaralı Tire Şeriye Sicili’nde kayıtlı) değerlendirmesini yapmıştır.

Tire, Kanuni Sultan Süleyman devrinin ilk yıllarında, 1’i Yahudi, 1’i de Rum (Gebr) mahallesi ve 37’si de Müslüman mahallesi olmak üzere toplam 39 mahalleden oluşan devasa bir kenttir. 1224 hanelik (yaklaşık 6500 kişiden fazla) nüfusuyla, sadece Batı Anadolu’nun değil, Anadolu’nun en kalabalık kentleri arasında yer alır.⁶

I-Vâkıf: Lutfi Paşa

Bilindiği gibi, Lutfi Paşa’nın medfeni, meskeni, hayratı ve diğer eserlerinin çoğu Dimetoka’da⁷ bulunmaktadır. Nitekim *Tarih-i Lutfi Paşa* yayınlanırken Lutfi Paşa’nın güvenilir bir bibliyografyasına ihtiyaç duyulmuştur. 12 Aralık 1906 tarihinde Matbaa-ı Amire musahhihi Âli Bey’in Lutfi Paşa’nın medfeni, meskeni, çiftliği ve hayratını araştırmak amacıyla Dimetoka’ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, HR. ID. 70/43). Onun yazılı eserleri pek çok kez yayımlanmasına rağmen, onun hayatı ile ilgili olarak bildiklerimiz genellikle mutad bilgilerden ibarettir. Malumdur ki, Lutfi Paşa’nın hayatı ve faaliyetleriyle ilgili bilgilerin çoğu, esas olarak, Fuat Köprülü (1890-1966) ve M. Tayyip Gölbilgin’in (1907-1981) araştırmalarına

1 Gökbilgin, Lutfi Paşa’nın Yanya’da bir köprü ile Dimetoka’nın Müslim köyünde de mescit ve muallimhânesinin olduğunu ifade eder. Tire’deki hayratından bahsetmez.

2 Bk. BOA, İ. EV. 45/21. Bazı metinlerde Dimetoka’ya bağlı Müslim köyünde mescit ve muallimhâne yaptırdığından söz edilir. Müslim köyünün Lutfi Paşa Köyü ile aynı köy olup olmadığı ayrıca araştırılmalıdır.

3 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/ 1530), Ankara: 1995, Devlet Arşivleri yayını.

4 Ankara’da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) Lutfi Paşa Vakfiyesi sureti (Defter No. 590, s. 215-222) Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA) esas metinden istinsah edilmiştir. Söz konusu makalede okuma hataları mevcuttur. Bunlar: kısıllık, Palatduz, Gecegöre, Olgamlu, Sec Yemliha, Belgan vs. Doğruları: kasıllık (otluk), Palanduz, Gebe Güre köyü, Ulgamlu, Şeyh Yemliha, Bulgan gibi. Yine, bazı terimler, okunmadan atlanmıştır.

5 Lutfi Paşa’nın mezarının Tire’de mi yoksa Dimetoka’da mı olduğu tartışmalıdır. Armağan’ın yayınladığı bir belgeye göre (2015: 68) Lutfi Paşa Tire’de medfundur. Başka bir belgede ise mezarının Dimetoka’da olduğunu belirtilir (BOA, HR. ID. 70/43).

6 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/ 1530), s. 371-373. Tire’nin on altıncı yüzyıldaki nüfusu Suraiya Faroqhi tarafından değerlendirildiği için (Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 1993) bu konuya yeniden girmek konumuzun dışındadır.

7 Dimotika, Demotika, Didymôteikhon, 27 Kasım 1919 tarihli Neully anlaşması ile Osmanlı Devletinden alındı, Yunanistan’a verildi.

dayanmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Belgrat (1521), Rodos (1522), Mohaç (1526), Viyana (1529), Budin (1541), Alaman (1532), İran (1536) ve Karaboğdan (1543) seferlerine katılan Lutfi Paşa, Kanuni Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Devlet Şahi Sultan ile evlenmiştir, ancak kısa süre sonra bilinmeyen bir sebepten dolayı boşanmıştır. 1540'ta Osmanlılar ile Venedikliler arasında barışın sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Venediklilerden 10.000 duka aldığına dair bilgiler vardır. Muhtemelen Arnavut devşirmesi olan Lutfi Paşa b. Abdülmuin, Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirdiği idari faaliyetleri ve reformlarıyla pek çok kişinin dikkatini çekmiştir. O, özellikle menzilhâne sistemi, donanmanın önemi, madenciler, celep ve kasaplar ile ilgili düzenlemeler yapmıştır. Ahlak, fıkıh ve ilahiyat konularında çalışmış ve eserler yazmıştır. 13 Temmuz 1539'da Ayas Paşa'nın ölümü ile veziriazam olmuştur. 1541'de veziriazamlıktan azledilmiştir. 1562 veya 1563 yıllarında Dimetoka'da vefat etmiştir (Imber 1986: 837-8338; İpşirli, 2003: 234-236).

Lutfi Paşa, Tire'de Aydın sancakbeyi olarak görev yaparken, kendi adına bir cami (bir câmi'-i şerîf mah-rûsa-i Tire'de binâ edüp... bu sadaka-i cariyeye...) ⁸ ve medrese (câmi'in yanında bir medrese binâ edüp...) inşa ettirmiştir. Bu cami, Tire'nin en güzel Osmanlı eserlerinden biridir. Zamanımızda cami ve şadırvan dışında, müstemilatından eser kalmamıştır. Nitekim Osmanlı arşiv belgelerinde "Tire'de vâki' vezîr-i a'zam Lutfi Paşa câmi'-i şerîfi" veya "medîne-i mezbûrede (Tire) merhûm Lutfi Paşa'nın binâ eylediği medrese-i şerîfe..." ifadelerine sıkça rastlanır. ⁹

II-Vakfiye

Bu cami ile ilgili en önemli yazılı kaynaklardan biri, Lutfi Paşa'nın zamanımıza ulaşmış olan vakfiyesidir. ¹⁰ Bizim değerlendirmesini yaptığımız bu vakfiye Zilkade 950 (Şubat 1544) tarihlidir. Şimdilerde Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA)'nde korunmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, bu vakfiye, Lutfi Paşa veziriazamlıktan azledildikten sonra hazırlanmıştır. Katalokta 'Evkaf-ı Lutfi Paşa, deri cilt, şemseli, Kanuni Sultan Süleyman'ın yıldızlı ve müzehheb tuğrası ve tezhib örneği bulunmaktadır' şeklinde tanımlanmıştır. Bu vakfiye Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)'nde korunan vakfiyeden farklıdır. Toplam 52 yapraklı vakfiyeye, Edirne Darüşşifası baştabibi Mehmed Çelebi, Edirne Darülhadisi müderrisi Abdülcebbâr, cami hatibi Muhyiddin Halife b. Abdülkavim, mülazım Muhyiddin, Sinan Voyvoda b. Abdullah, Ali Voyvoda b. Abdullah, müezzin Mustafa b. Güvendik ve kâtip Mehmed b. Kara Üveys isimli şahıslar şahit olmuşlardır. Anadolu kazaskeri (sadr-ı Anadolu) Mehmed b. Kutbeddin Mehmed b. Mehmed Efendi'nin bu vakfiyeyi tescil ettiği 28 Nisan 1734 (24 Zilkade 1146) tarihli bir notta belirtilmiştir. İçine ayet ve hadisler derç edilmiş olan bu vakfiye, genel olarak Batı Anadolu, özel olarak on altıncı yüzyıl Tire tarihi açısından fevkalade önem taşır. Tire'deki Lutfi Paşa vakfı mülhak vakıflardan sayılmıştır. Vakfa ait nakit gümüşlerin, amme vakıfları kapsamında değerlendirildiğini de belirtelim.

III-Tire'de Lutfi Paşa Camii ve Müstemilatı

Lutfi Paşa'nın söz konusu vakfiyesinde, Tire'deki cami ve müstemilatıyla ilgili ciddi bir tanımlama yapılmıştır:

"Ol camî'-i şerîf ki mahrûsa-i mezbûra müşarünileyh (Lutfi Paşa) intimâ ile inde'l-ahâli ve'l-cirân müstağni-i anî't-tahdîd ve'l-beyândır, binâ kapu ile binâ olunup, içerisi bir büyük kubbedir ve taşrasını sekiz aded mermer direkler üzerlerinde beş aded kubbelerdir ve kubbelerden ileri ve önünde tahtadan zulle ¹¹ ve sundurmalar ki bu cümlesi kurşunla örtülmüşdür ve bu camî'-i şerîfin sahnında sekiz lüleli

8 Vakf-ı Lutfi Paşa der Tire, vakfiye, 5b. (TKGMA, Vakf-ı Cedit, No. 19-2189/2227/ 19).

9 Bk. BOA, C.EV. 339/17211. Başka bir örnek: 'Tire'de vâki' merhûm Lutfi Paşa'nın binâ eylediği câmi'-i şerîf' (BOA, İE. EV. 5/546). Yine, 'nefs-i Tire'de vâki' müteveffâ Lutfi Paşa Camii' (BOA, AE. SAMD, III, 186/18016).

10 TKGMA, KK. VKF. Cd. 19-2189/2227/ 19

11 Sofa anlamında.

bir şadırvan cümlesinden memlü¹² mâ-i azb-i sâff¹³ cereyân eder ve şadırvanın üstünde demirden bir kafes vardır ve câmi’-i şerîfin garp tarafında haremine mülâsık¹⁴ bir bâb anbar ve bir bâb etmek furunu ve bir bâb matbah ve bunlara mülâsık tulanî yapılmış bir bâb anbar dahi vardır bunlar ol cümlesi kiremid ile örtülmüştür ve mezbûr câmi’in haremde şarken ve şimâlen yapılmış yedi bâb tabhânelerdir ve bir tabhâne dahi kapu önündedir bu cümlenin üstü kayrakla¹⁵ örtülmüştür ve câmi’-i şerîfin kible tarafında haremi divarının taşrasında on iki bâb dükkânlar vardır harime muttasıldır ve câmi’-i şerîfin şimâlî tarafında dahi haremde taşra medrese adına on bir dersane, on beş bâb hucerât ile yapılmıştır lâkin medrese ve hucerât adından ihrâç olunup odalar divar verildi ta kim müteveli-i câmi’-i şerîf bunda olan kimesne müteehhil kirâcılar koya ve şöyle kim bu makûle kirâcılar bulunmaya olvakt müteveli kendi ve yoldaşları oturalar ta kirâci bulununca ve zikr olunan odalar ile câmi’-i şerîfin haremlerine muttasıl garp semtinde bir ahur binâ olunmuşdur toloz¹⁶ yapu ile yapıluپ üzeri kayrakla örtülmüştür odaların garp tarafında tahminen iki evlek¹⁷ mikdarı hâlî yer vardır, bu cümlenin hududu kibleten ve şarken ve garben tarîk-i âmm ve şimâlen câmi’-i şerîf bağçesidir (varak: 1b-8a)”.

Vakfiyede belirtilen yapılar, cami, medrese, dersane, tabhâne, şadırvan, ahır, zulle (sofa), sundurmalar, dükkânlar, mutfak ve ekme fırınından ibarettir. Cami, büyük tek kubbelidir. Sekiz mermer direk üzerine beş adet kubbeye sahiptir. Tahtadan zulle (sofa) ve sundurmalar ile kubbeler kurşunla örtülmüştür. Cami avlusunda sekiz lüleli bir şadırvanı vardır. Ahır, medrese, dersane, hücreler, dükkânlar, ambarlar, tabhâne, mutfak, ekme fırını da caminin etrafında bulunmaktadır. Ayrıca boş bir alana da sahiptir. Açıkçası Lutfi Paşa Cami, tabhâneli camilerden biridir. Nitekim geç tarihli Osmanlı belgelerinde, bu camiye ait bir imaretin de mevcut olduğu ama zamanla imaretin kapatıldığı açıkça yazılmıştır. Sekiz adet tabhânenin üstü kayrak taşıyla örtülü iken ambar, ekme fırını ve mutfak binaları ise kiremitle örtülmüştür. Şadırvanın üstü demirden bir kafesle kapatılmıştır.

IV-Vakfın Akarı

Tire’deki Lutfi Paşa vakfına gelir getiren akarlar, han, hamam, kervansaray, bahçe, yayla, su, dükkân, hanut, hücre, otlak, değirmen ocakları ve nakit para (akça) gibi akarlardan oluşmaktadır. Bunları sırasıyla görelim:

a- Hanlar

Tire şehir merkezinde bulunan dört adet han, Kurşunlu Han, Penbe Hanı, Mir Ali Hanı ve Cedit Han, Lutfi Paşa’nın Tire’deki camiine vakfedilmiştir. Bu hanların hepsi iki katlıdır. Aşağı ve Yukarı katlarda odaları (hücreler) vardır. Akan suyu, şadırvanı, dükkânları ve at ahırlarına sahiptir. Bu hanlar, on altıncı yüzyıl Osmanlı han tipolojisini yansıtır. Vakfiyede hanların boyutlarıyla ilgili veriler yoktur. Ancak, on altıncı yüzyılda Tire’de çok sayıda hanın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Tire’nin geniş bir ticari potansiyele sahip olduğunu göstermektedir.

a.1-Kurşunlu Han: Tire’de Saraçlar çarşısındadır. İki katlıdır. Üst katta 34 adet hücre ve alt katta 19 adet hücreye sahiptir. Kible tarafında at hanesi vardır. İçinde cari olan su ve şadırvanı bulunur. Hanın hududu: kible tarafı Yahşi Bey¹⁸ Hamamının külhanı, doğu hududu saraçhanedir. Saraçhânenin ortasında umumi yol geçer. Kuzey hududu umumi yoldur. Batı hududu ise Hoca Kemaleddin vakfına ait kervansaray

12 Dolu

13 Tatlı su

14 Bitişik

15 Kayrak: Çatıda kiremit yerine kullanılan yassı taşlar.

16 Toloz: Yunancadan Türkçeye geçmiş olan mimarlık terimi. Kemerli ve yarım silindir şeklinde görünen tavan örtüsü. Tonoz.

17 Evlek: Rumcadan Türkçeye geçen bir alan ölçüsü. Dönümün dörtte biri.

18 Tire’nin ilk Osmanlı beyinin ismi vakfiyede bazen yanlış olarak ‘Bahşi Bey’ olarak yazılmıştır.

bitişiktir. Ayrıca bu hanın kuzey tarafında, kapının iki tarafında yedi adet dükkânı vardır. Tüm bu han ve dükkânlar camiin vakfidir.

a.2-Cedit Han: Bu han, Lutfi Paşa Camii'nin kible tarafında yer alır. Üstte 37 adet ve altta 24 adet hücre bulunur. İçinde cari olan su ve şadırvanı vardır. Batı tarafında hücrelerin altında tahminen 100 baş at alabilen bir at ahırına sahiptir. Hanın kuzey, doğu ve kible taraflarında 22 adet dükkân vardır. Hanın hududu: Kible tarafı Yahşi Bey vakfına ait olan sebze bahçesi ile Leys Çelebi oğlu Pir Ahmed Çelebi'den satın alınan dükkânlara ulaşır. Doğu ve kuzey tarafı umumi yoldur. Batı tarafı Yahşi Bey'in vakıf bahçesine sınırdır.

a.3-Mir Ali Hanı: Tire'nin Doğancılar mahallesinde yer alır. Leyszâde'den satın alınmıştır. İki katlı handa toplam 17 hücre vardır. Ayrıca 50 baş at alan bir ahır da mevcuttur.

a.4-Han-ı Penbe Hanı: Han, Tire'de Penbe Pazarında yer alır. İki katlıdır. 59 hücre (odası) vardır. Akarsuyu ve şadırvanı da mevcuttur. At hanesi de bulunur. Ayrıca buradaki 7 dükkân da vakfidir.

b- Bahçeler:

Vakfiyede Tire şehir merkezine yakın bir yerde vakfa ait 10 dönümlük bir bahçeden söz edilir. Burada meyve ve sebzelerin yanı sıra, yonca yetiştirildiğinden bahsedilir. Yonca, o yıllarda hayvan yemi olarak ekonomik bir değere sahipti. Bahçenin otluğu (kasıllık) olması da önemliydi. Bahçelerin içinde havuzlar, şadırvanlar, küçük bahçeler bulunduğu anlaşılıyor.

b.1-Bahçe: Bu bahçe, Tire şehir merkezinin batı tarafına düşer. Kızıl Deli Çeşmesinin yakınındadır. Meyvelik ağaçlar ile yoncalığa sahiptir. 16 dönümdür. İçinde büyük bir havuzu vardır. Kızıldeli Çeşmesinin suyu bu bahçeye akar. Bu su sahibinden satın alınmıştır. Bu çeşmenin kaynağı, Bedir Bey Deresi denilen vadiden gelir. Bahçedeki havuzun üstüne bir şadırvan yapılmalıdır. Tüm sular bu havuza dökülür. Bostan kapısının yakınında birbirine bitişik iki bostancı evi bulunur. Kible tarafında tahminen on *cerib*¹⁹ kuzey tarafında 2 dönüm boş yer vardır.

b.2-Tire'de Leys Bahçesi denilen yerde yonca ve sebze ekilen, bahçe suyu, havuzu ve kasıllığı²⁰ olan dört dönüm bahçe.

c. Yaylalar ve Sular:

Tire'nin üst kesiminde yer alan Kestane Dağı'nda bulunan iki yayla, Ham Kadı Yaylağı ve Leys Yaylağı, bu vakfa aitti. Bu yaylalarda kestane ağaçları, meyveli ve meyvesiz ağaçlar ile sular vakıf tarafından tasarruf edildi. Tire'de yayla kültürünün mevcut olduğu, özellikle âlimlerin ve üst düzey idarecilerin yazın Kestane Dağı'ndaki kendi yaylalarına çıktıkları tespit edilmektedir. Bu yaylalarda bulunan sular, çeşmelere ve havuzlara akıtılmış ve gelip geçenin bedava içmesi sağlanmıştır. Ayrıca suyun bir kısmı da dağdan Tire şehir merkezine indirilmiştir. Tire'de hem yeraltı hem de yer üstü geniş ve karmaşık bir temiz su şebekesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bazı yerlerde sular yer altına (kehriz) alınmış ve Tire merkeze kadar getirilmiştir. Tire merkeze temiz su sağlama açısından Lutfi Paşa vakfının önemli bir hizmet yaptığı anlaşılmaktadır. Lutfi Paşa vakfına ait hanlarda hem de camide bulunan şadırvanlar için temiz su sağlanırken, bahçe ve hanlar için de akarsu temin ediliyordu. Hemen hemen hiçbir su kaynağının heba edilmediği görülüyor. Nitekim bu suyollarını tamir etmek için vakfın bir suyolcu kadrosuna (cihet) sahip olduğu ve suyollarının tamiri için epeyce masraf yaptığı anlaşılıyor. Lutfi Paşa'nın koyduğu şartlardan biri de Tire'de bedava içme suyu sağlama işiydi (sebilcilik). Yine, vakfın tabhâne ve mutfağında yemek pişirmede, cami

19 Cerib: İslam dünyasında kullanılmış olan alan ve hacim ölçüsüdür. Burada alan ölçüsü anlamında kullanılmıştır. Osmanlılarda 1 cerib, 100 dönüme eşittir (Fayda, 1992: 704).

20 Kasıllık: Otluk yer anlamındadır. Aydın ve İzmir civarında bu anlamda kullanılır.

ve medresede abdest almada, tuvaletlerin temizlenmesinde, bahçelerde sebze, yonca ve meyve yetiştirilmesinde, temiz suya ihtiyaç vardı. Çeşitli yerlere yolcuların içmesi için çeşmeler yapıldı.

c.1-Ham Kadı Yaylağı: Bu yayla, Tire’nin üstünde Kestane Dağı’nda yer alır. Burada meyveli ve meyvesiz ağaçlar ile pınar vardır. Batısı Ahmed Bey vakfı, doğusu Kasap Nebi Yaylası, kuzeyi Ferišteoğlu Medresesi vakfı, batısı Leys Yaylasındaki vadi ile çevrilidir.

c.2-Leys Yaylağı: Tire’nin üstünde Kestane Dağında yer alır. Kestane ağaçları, meyveli ve meyvesiz ağaçları havidir. Kiblesi Ahmed Bey zaviyesi vakfı, doğusu vadi ve umumi yol ve Emir Şah b. Paşa Bali mülkü, kuzeyi Emir Şah mülkü ile Hasan Halife b. Hamza’nın evladının yaylası, batısı Hasan Halife’nin kestaneliği ile çevrilidir.

c.3- Yayla Suları, Çeşmeler, Havuzlar, Su Olukları: Ham Kadı ve Leys Yaylalarının suları kehrize (yer altına) alınmıştır. Lutfi Paşa, bu suları, yaylada yaptırdığı camie getirmiştir. Suları taksim etmiş, çeşmelere akıtmıştır. Bu çeşmelerden akan su toplanıp yine kehrize alınmış ve Tire’nin musallası ve namazgâhı yakınında yol kenarında yapılan iki çeşmeye verilmiştir. Bu iki çeşmenin ayağından akan su, gelen giden halkın ve yolcuların davarlarını sulamaları için taştan oluklara akıtılmıştır. İki havuz yapılmıştır. Bahsi geçen yaylaların suları bu çeşme ve havuzlara akıtılmıştır. Paşa, bu çeşme ve suları, emlakinden ayırarak vakfa ilhak etmiştir. Bu sularla yetiştirilen her türlü sebze, nebat yonca vs. vakfa aittir. Hamam Yaylağı isimli yaylada ‘ağız suyu’ için bir lüle²¹ su konulmuştur. Leys yaylasındaki suyun 3/2 hissesi de bu vakfa aittir. Bu sulara hariçten kimse karıştırılmamalıdır.

ç. Hamamlar:

Vakfiyede üç adet hamamdan söz edilir. Bunlar Bayındırlı, Tekfur ve Gebece Güre köylerindeki hamamlardır. Tekfur ile Gebece Güre köylerindeki hamamların küçük köy hamamlar olduğu ve Leys Çelebi tarafından yaptırıldığı anlaşılıyor. Hamamlar dört özelliğiyle, halvet, sofa, camekân ve külhan dikkati çekmektedir. Tire, Osmanlı hamamları yönünden epeyce zengindir. Bu hamamlardan ne kadar kazanç elde edildiği üzerine elimizde veri bulunmuyor. Ancak, hamamlar on altıncı yüzyılda en çok gelir getiren işletmelerin başında yer alıyordu.

ç.1-Bayındırlı köyündeki hamam: Tire bölgesinde bulunan Bayındırlı köyünde bulunan bu hamamım beş halveti, bir sofası, camekânı ve külhanı vardır. Hamamın suyu köyün hemen üst tarafından getirilmiştir. Herkesin bildiği akan bir sudur. Kible ve batı tarafı Şahkulu mülkü ve evine, doğu ve kuzeyi umumi yola bitişiktir.

ç.2-Birgi’ye bağlı Tekfur köyünde Leys Çelebi’nin yaptığı hamam: 2 halvet ve 1 camekâna sahip.

ç.3-Birgi’ye bağlı Gebece Güre’de Leys Çelebi’nin yaptığı hamam: 2 halveti ile 3 adet dükkân.

d. Kervansaray:

Şehir merkezlerindeki hanlardan farklı bir işlev ve mimarisi olan kervansarayların on altıncı yüzyılda da yapılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bulgan köyü yakınında kurulan pazarı desteklemek için pazara yakın bir yerde, Lutfi Paşa tarafından yeni bir kervansaray yaptırılmış ve Tire’deki camiine vakfedilmiştir. Bu ticari binanın mimarisi ve işlevi üzerine bilgi verilmemiştir.

d.1-Cedid Kervansaray: Bu kervansaray, Bulgan köyü yakınında bulunan pazar yerinin kible tarafında pazara bitişik yerde temelden yapılmıştır. Ekmek fırını ve bâzârgâh ile çevrilidir.

e. Dükkânlar:

Lutfi Paşa vakfı, neredeyse hepsi Aydın sancağı dâhilinde olan 755 adetten fazla dükkâna sahiptir. Vakfa

21 Lüle: Çeşme ve musluk gibi küçük boru.

ait dükkânların tam sayısını tespit etmek mümkün görünmemektedir. Bunların bir kısmının da harap halde olduğu anlaşılmaktadır. Bu dükkânlar başta Tire merkez olmak üzere, Birgi, Kestel, İnegöl, Kula, Bulgan, Ulgamli, Şamluca ve Gebece Güre köylerinde yer alır. Tüm bu yerler, Aydın bölgesinin ticari kentleri ve köyleri olarak bilinir. Paşa'nın, Tire ve Birgi gibi şehir merkezleri ile hafta pazarı kurulan köylerden dükkân edinmesi, Aydın sancağında ticareti desteklemeye çalıştığı şeklinde yorumlanabilir. Bu dükkânların tipi, boyutları ve yapısı üzerine bilgimiz yoktur. Sadece belirli zamanlarda tuz satılan 'tuz dükkânlarının' özel bir statüye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunların çok sağlam yapılar olmadığını, özellikle örneklerini Muğla bölgesinde de gördüğümüz 'çardak dükkânlar' oldukları ileri sürülebilir. Taştan yapılan basit yapılar olduğu için, eğer bakılmazsa, kısa sürede yıkılabiliyorlardı. Vakfın neredeyse tüm ticari yerlerde dükkânlara sahip olduğu anlaşılmaktadır:

1-Birgi merkezde bulunan bazargâhtaki dükkânlar: Aydın sancağına bağlı Birgi kasabasının merkezinde vakfa ait 105 adet dükkân vardır. Kible tarafı Dedeoğlu'nun vakıf bezirhânesi ve bahçesine bitişiktir. Kuzeyi Kara Mehmed oğlu mülkü ve evi, batısı Yaylaoğlu bezirhânesi ve diğer bezirhâneler ve doğu tarafı Birgi kasabasının sınırı ile çevrilidir.

2-Kestel kazasındaki bazargâhta bulunan dükkânlar: Aydın sancağına bağlı Kestel kazasının pazar yerinde vakfa ait 109 adet dükkân vardır. Bu dükkânlar mahkeme binası, Kuru dere ve Kestel çayı ile çevrilidir.

3-Bulgan köyü yakınındaki bazargâhta bulunan dükkânlar: Bu bazargâh Aydın sancağı Bulgan köyü yakınlarındadır. Burası halk arasında Yenice Bazar olarak da bilinir. Burada hafta pazarı kurulur. Sultan Süleyman, bu pazarın baçı, ihtisap ve ihzariye vergilerini Lutfi Paşa'ya temlik etmiştir. Bu pazarda 180 adet dükkân, bu vakfa aittir. Bu dükkânların umumi yol, değirmenin su kaynağı ve başka kişilerin mülkleri ile sınırı vardır.

4-Tuz dükkânı: Cedit Kervansarayın alt yanında bazargâha bitişiktir. Herkes bu tuz dükkânını bilir.

5-İnegöl bazargâhındaki dükkânlar: İnegöl köyü, Aydın sancağına bağlı Alaşehir kadılığında yer alır. Bu köyde hafta pazarı kurulur ve burada vakfa ait çok sayıda dükkân vardır. Bu pazarın pazar bacı, ihzariye ve ihtisap vergileri Kanuni Sultan Süleyman tarafından Lutfi Paşa'ya temlik edilmiştir. Dükkânlar hisar ile çevrilidir.

6-Kula bazargâhındaki dükkânlar: Kütahya sancağına bağlı Kula kazasındaki bu bazargâha aynı zamanda Şeyh Yemliha Bazarı da denilir. Burada vakfa ait 80 adet dükkân vardır.

7-Ulgamli köy merkezinde dükkânlar: Saruhan'ın Ilı kazasına bağlı Ulgamli köyü merkezinde vakfa ait 156 adet dükkân vardır.

8-Şamluca köyünde dükkânlar ve dükkân yerleri: Birgi kadılığına bağlı Şamluca köyünde 38 adet dükkân ile 3 adet dükkân yeri vakfa aittir.

9-Gebece Güre köyünde dükkânlar ve kapan: Birgi'ye bağlı Gebece Güre köyünde 33 adet dükkân ile bir adet kapan vakfındır.

10-Penbe Pazarında dükkânlar: Tire'de bulunan Penbe Pazarında vakfın 6 adet dükkânı vardır.

11-Tire'de dükkânlar: Bu dükkânlar Tire'de Kestane Pazarı ile Demirciler arasında bulunur. Sayıları belirtilmemiştir. Sadece 'bir bölük dükkân' olarak yazılmıştır.

12-Tire merkezde Uçbegi'de dükkân: Burada bir adet dükkân vakfındır.

13-Tire Demirciler dâhilinde 1 adet demirci dükkânı

14-Tire Aşağı Pazar'da Leys Çelebi Çeşmesi yakınında dükkânlar

- 15-Tire Çıra Pazarı’nda 3 adet dükkân ve 1 adet ambar
- 16-Tire Üzüm Pazarı’nda 3 adet dükkân
- 17-Tire Köhne Palanduzlar mevkiinde 9 adet dükkân
- 18-Tire Tahıl Pazarı’nda 6 adet dükkân
- 19-Tire Kuyumcular Çarşısı’nda 5 adet dükkân
- 20-Tire Urgancılar mevkiinde 1 ahır ve buna bitişik 11 adet harap dükkân.

f. Kasıllık:

Kasıllık, Batı Anadolu’da yabancı otluk anlamında kullanılmış bir sözcüktür. Gelir getirdiği için devlet tarafından vergilendirilmiştir. Vakfiyede, Lutfi Paşa vakfına ait Tire Uçbegi mevkiinde 10 dönüm kasıllık kaydedilmiştir.

g. Değirmen Ocağı:

Su gücüyle çalışan değirmenler, on altıncı yüzyılda, vakıflara gelir getiren önemli akarlar arasındadır. Bu tür değirmenlerin hem su kaynağı hem de suyolları koruma altına alınmıştır. Vakfiyede, Aydın’a bağlı Ekizdere ve Maden köyleri yakınında olan üç değirmen ocağından söz edilir:

- 1-Aydın Güzelhisar’a bağlı Ekizdere’de Ömer Çelebi Değirmeni denilen battal değirmen ocağı.
- 2- Aydın Güzelhisar’a bağlı Ekizdere köyüne yakın Alagöz köyü civarında 2 değirmen ocağı.
- 3-Aydın Güzelhisar’a bağlı Maden köyü yakınında Buğdayoğlu Değirmeni denilen 1 değirmen ocağı.

ğ. Emlak:

- 1-Leys Çelebi oğlu Pir Ahmed Çelebi’den satın alınan emlak.

h. Gümüş Para:

- 1- 729.000 nakit, cedit gümüş para (fidda). Vakfa ait 729.000 gümüş para (fidda). Vakfiyede bu gümüşün nasıl değerlendirildiği üzerine herhangi bir veri yoktur.

ı. Hanut:

Belgelerde hanutlar (çoğulu: havânit) dükkânlardan farklı bir ticari yapı olarak sunulur. Hanut, bir çeşit dükkânlara denilmektedir. Tire’de Demircilerde bir demirci hanutundan söz edilmesi ilginçtir. Tire merkezde Lutfi Paşa vakfına bağlı olan 28 adet hanuttan bahsedilmektedir. Tire Demirciler dâhilinde 1 adet demirci hanutu ile Tire’de 27 adet hanut²² bu vakfa aittir.

V-Vakfın Giderleri

En yüksek ücret müderrise ödenmiştir. Medresenin ilk kurulduğunda 50’li medreselerden olduğu, yani yüksek seviyeli bir medrese olduğu anlaşılmaktadır. Ancak zamanla önemini kaybettiği anlaşılmaktadır. Ocak 1760 (Cemaziyelula 1173) tarihli bir belgede Ömer Efendi isimli bir erkeğin bu medresede müderrislik yaptığı belgelenmektedir. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında medrese harap hale gelmiş; hatta talebe bulamamıştır. 1783 (1197) yılında Şeyh İdris isimli bir kişi müderris olarak tayin edilmiş ama günlükü 25 akçaya düşürülmüştür. Bu durum, Tire’deki Lutfi Paşa medresesinin ilmi seviyesinin zamanla düştüğünü göstermektedir. Osmanlı Arşivi’nde bu görevlere atanan kişilerle ilgili çok sayıda atama belgesi mevcuttur.²³ Tevliyet kaymakamlığı görevi sonradan ihdas edilmiştir. Sebircilik görevi ise ücretsiz olarak yapılacaktır. Vakfın her yıl muhasebesi Dimetoka kadısı huzurunda görülecektir. Yılda 50.000 akça-

²² Dükkân anlamındadır.

²³ BOA, Ali Emiri, III. Mustafa, No. 9579, No. 9549, No. 21329. BOA, İbnülemin, Evkaf, 546.

nın da imaret için tahsis edildiği görülmektedir. Ancak imaret bir süre sonra lağvedilmiştir. Zira vakfiyede imareten açıkça söz edilmez. Vakfiyede mutfak ve tabhâne sözcükleri geçer ki, bu kurumların imaret ile aynı müesseseler olmadığı anlaşılmaktadır. Dimetoka'daki camiin vakfından para alışverişi de yapılabilecekti. Mekke'ye hacca gidip gelen vakıf görevlileri Tire'ye uğrayacaklar, düzeltilmesini gerek gördükleri hususları nazır ve mütevelliyeye bildireceklerdi. Bazı Müslüman kadınlara bu vakıftan para ödendiği anlaşılmaktadır. Bunlar Lutfi Paşa'nın ailesine mensup kadınlardır. Ana ve dadılardır. Bunlar Nefise, Selvinaz, Gülferruh, Nazenin ve Tuti isimli Müslüman kadınlardır. Tuti'nin Atıke'nin dadısı olduğu belirtilmiştir. Muhasebe defterlerinden, kandil, hasır, zeytinyağı, suyolları ve harap hanların tamiri için para sarf edildiği anlaşılmaktadır. Kuşkusuz en önemli gider kalemi personele (ehl-i mürtezika) ödenen günlük ücretlerdir. Ekstradan masrafların da çıktığı görülüyor. 1849'da (1265) Tire'de bir deprem meydana gelmiş cami minaresinin alemi yıkılmıştır. Minare tamamen yıktırılmış ve yeniden yaptırılmıştır.²⁴

Tablo 1. Tire'de Lutfi Paşa vakfının giderleri

(Kaynak: Lutfi Paşa Vakfiyesi, TKGMA, Cedit Vakıflar, No. 19-2189/2227/ 19)

Kadrolar	Günlüğü	Şartlar
1 müderris	(akça olarak)	
1 mütevellî	50	Azatlî köle olmalı
2 kayyım	15	
1 imam	6	
1 kâtip	5	
1 nâzır	5	Azatlî köle olmalı
1 câbî	5	
1 cami hatibi	5	
1 muallim	4	Abdest almayı ve namaz kılmayı öğretmeli. İbadet durumunu anlatmalı. Kur'an ve ulûm-ı mütedâvileyi öğretmeli.
2 müezzin	4	
1 meremmetçi	3'er	
1 suyolcu	2	
1 ser-mahfil	2	
1 muarraf	1	
9 cüzhân	1	Liyakat esas alınmalı
10 danişmend	1'er	
1 ahırcı	1'er	
1 ferraş-ı kenif	1	
Toplam 37	1	
	138	

İdaresine gelince, vakfiyede belirtildiğine göre, Lutfi Paşa, vakfın idaresini evladına bırakmıştır. Ancak vakfiyede ailesiyle ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Abdullah, Zeyni, Nefise, Ahmed, Ümmühani, Mahmud, Selvinaz, Gülferruh, Fatma, Nazenin, Atıke ve Tuti gibi şahısların isimleri geçer. Ancak bunların aile ağacındaki yerleri belirtilmez.

24 BOA, EV. D. 14075

Sonuç

Osmanlı veziriazamı Lutfi Paşa, vakfa kazanç sağlayan akarların bir kısmını kendi parasıyla (helalinden) satın almıştır. Vakfiyede sahip olduğu paranın kaynağını açıkça belirtmemiştir. Ancak, bunların savaş ganimetleri, Venediklilerden aldığı paralar, sancakbeyi, beylerbeyi, vezir ve veziriazam gibi üst düzey görevlerde bulunurken elde ettiği kazançlar ile Kanuni Sultan Süleyman tarafından kendisine tahsis edilen devlete ait bazı vergi kalemleri olduğu anlaşılmaktadır. Bulgan ile İnegöl köylerinin pazar vergileri (baç, ihtisap ve ihzariye) Sultan Süleyman tarafından kendisine temlik edilmiştir. O da bunları mutat olduğu üzere sonradan vakfa çevirmiştir. Bu, o yıllarda yaygın bir uygulamaydı. 1522’de Rodos’un fethinden sonra, Lutfi Paşa’nın Rodos ile bağlantılı olarak Tire’yi önemli bir idari, dini, askeri, kültürel ve ticari merkez olarak güçlendirmek istediği anlaşılmaktadır. Lutfi Paşa’nın hayri bakımdan İstanbul’a fazlaca ilgi göstermemesi de hayli şaşırtıcıdır. O, Tire ile Dimetoka arasında irtibat sağlamaya çalışmıştır. Tire, onun Aydın sancakbeyi iken oturduğu merkez iken, Dimetoka, azledildikten sonra inzivaya çekildiği ve vefat ettiği yer olarak karşımıza çıkar.

Lutfi Paşa, mütevellinin her yıl Mekke’ye gitmesini, hacı olmasını ve dönüşte Tire’ye uğramasını şart koşmuştur. Mütevellinin görevi, Tire’deki vakıf binaların fiziki durumunu her yıl kontrol etmek ve eğer varsa gerekli tamiratı yaptırmaktır. Kuşkusuz suiistimalleri de önlemek mütevellinin görevleri arasındadır. Vakfiyede her bir vakıf akardan ne kadar gelir elde edildiği rakamsal olarak yazılmadığı için vakfın ekonomik değeri hakkında bir değerlendirme yapmak mümkün görünmemektedir. Ancak akarların çeşitliliği ve büyüklüğü göz önünde tutulacak olursa, Lutfi Paşa vakfının, 1530 yılına kadar mevcut olan vakıflar içinde en zengini olduğu anlaşılmaktadır. Tire’de Aydınoğullarından Hafsa Hatun, Osmanlıların ilk Tire beyi Yahşi Bey ve Vezir Ali Paşa’nın vakıfları ile Bademiye’deki Fatih Sultan Mehmet’in vezirlerinden Rum Mehmet Paşa’nın vakıflarıyla boy ölçüşebilecek zenginlikte olduğu görülür.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.a. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, İ. EV. 45/21

BOA, HR. ID. 70/43

BOA, C.EV. 339/17211

BOA, İE. EV. 5/546

BOA, AE. SAMD, III, 186/18016

BOA, EV. D. 14075

166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/ 1530), Ankara, 1995, Devlet Arşivleri yayını.

1.b. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Lutfi Paşa Vakfiyesinin Suretleri, Defter No. 590, s. 215-222 ve 532-1/96, s.100ç

1.c. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakf-ı Cedid, No. 19-2189/2227/ 19

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Armağan, A. Munis (2015). Sadrazam Lutfi Paşa. Ödemiş.

Erdoğan, M. Akif (2016). Kanuni Sultan Süleyman Devri Aydın İli Evkaf Defteri. İzmir: Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi yayını.

Fayda, Mustafa (1992). "Cerib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, (VII), 704.

Gökbilgin, Tayyip (1997). "Lutfi Paşa". *İslam Ansiklopedisi*, (7). MEB. Eskişehir. 2. Basım. 96-101.

Imber, Colin H. (1986). "Lutfi Pasha". *EI*, vol. (5). Leiden, second edition. 837-38.

İpşirli, Mehmet (2003). "Lutfi Paşa", *TDVİA*, (27). İstanbul. 234-36.

Kılıç, Ümit (2009). "Sadrazam Lutfi Paşa'nın Tire Vakfı". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (XXIV/1), 53-79.

Köprülüzade, Fuad (1925). "Lutfi Paşa". *Türkiyat Mecmuası*, (1), 119-150.

